

ՆԱԲԵԿԱՑԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Նարեկացին և հայ մանրանկարչությունը» հոդվածում խոսվում է հայ մանրանկարչության զարգացման պատմության, ոճերի ու դպրոցների մասին: Տեղեկություններ է հաղորդվում 10-րդ դարում ձեռագրերի գրչության արվեստի և մանրանկարչության վերաբերյալ:

Անգնահատելի արժեք են Նարեկացու ստեղծագործության արվեստաբանական վերլուծությունները՝ կապված հայ մանրանկարչական արվեստի նվաճումների հետ:

Նարեկացուն նվիրված գործերը ունեն բարձր արվեստ, ինքնատիպ են զարդանախշերով, պայծառ գույներով: Գնահատվում է «Նարեկացին հայ ձեռագրական արվեստում» աշխատությունը, քննության առնվում Նարեկացուն նվիրված մանրանկարները՝ որպես Նարեկացու կերպարի, ազգային խառնվածքի բնութագրական արտահայտություններ:

Նարեկացուն բնորոշող, նրան պատկերող կոթողները դիտվում են որպես արվեստի բարձրարժեք գործեր՝ բազմաթիվ կողմերով բնութագրելով Մեծն հանճարին:

Բանալի բառեր՝ Մանրանկարչություն, անցյալի ժառանգություն, գրքերի ձևավորում, հնագույն նմուշներ, պատմական անձնավորություններ, միջնադարյան բանաստեղծ, ձեռագրային արվեստ, արվեստաբանական վերլուծություններ, դիմանկարներ, զարդանախշեր, պատկերանկար, ազգային խառնվածք:

Հնագույն արվեստների թվին է պատկանում մանրանկարչությունը (մինիատյուր), արվեստի մի ստեղծագործություն, որը ոչ տպագիր գրքի պատկերազարդում է, կերպարվեստի ստեղծագործություն, որն առանձնանում է փոքր չափերով և գեղարվեստական հնարքների նրբությամբ:

Մանրանկարչության հիմնական բնագավառներից մեկը գրքի մանրանկարչությունն է (ծաղկումը) կամ գրքարվեստը՝ գրչագիր մատյաններում ձեռքով կատարված նկարները գուաշով, սոսնձաներկով, ջրաներկով կամ այլ ներկով գունանկարված պատկերները, ինչպես նաև այդ գրքերի ձևավորումը՝ անվանաթերթ, խորաններ, լուսանցազարդեր, բուսական և կենդանական մոտիվներով տեսարաններ:

Հայաստանում գրքի նկարազարդման արվեստի առաջացումը կապված է 405 թ. Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած հայկական գրային համակարգի՝ հայերեն այբուբենի, ինչպես նաև քրիստոնեական սրբազան գրքերի, մասնավորապես՝ Ավետարանների թարգմանության և արտագրության հետ:

Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ ոչ բոլոր ժողովուրդներն են ունեցել մանրանկարչության կենտրոններ: Դրանք ակնհայտ են միայն գիր ու գրականություն ստեղծած ժողովուրդների մոտ:

Փաստերը վկայում են, որ մարդկությանը հայտնի մանրանկարչական հնագույն նմուշները պահպանվել են մ.թ.ա. Հին Եգիպտոսում (նոր թագավորության

շրջանի «մեղայների գրքերը»): Հին հույները պատկերագրողել են գրքի ամբողջ շարադրանքը (հատկապես հատկանշական են Հոմերոսի գրվածքները), պապիրուսագլարների վրա արված մանրանկարները կինոկադրերի պես հաջորդել են միմյանց: Հելլենիստական շրջանում մանրանկարչության գլխավոր կենտրոններ են եղել Ալեքսանդրիան, Հռոմը, Բյուզանդիոնը, Անտիոքը և այլն, որոնք ունեցել են տարբեր ոճեր ու սյուժեներ:

Հայկական մանրանկարչությունը աչքի ընկավ ոճերի և դպրոցների բազմազանությամբ: Մաշտոցյան գյուտով, հայ դպրության սկզբնավորման հետ գրվեցին նաև ձեռագիր գրքեր, դպրության հետ միասին զարգացավ հայկական մանրանկարչությունը, որն ավելի աչքի ընկավ իր գունագեղ էությամբ, ոճական բազմազանությամբ: Համաշխարհային մշակույթի մնայուն գանձերի թվում հիշատակության արժանի է հայկական գրքային մանրանկարչությունը, որի հնագույն նմուշները պահպանվել են 6-րդ դարից: Դրանք մեծ նշանակություն ունեն միջնադարյան Հայաստանի կյանքի ու կենցաղի, տարագների, բարքերի, արհեստների, հայոց բնաշխարհի ուսումնասիրության համար:

Հայաստանում գործած բազմաթիվ մանրանկարչական կենտրոններից հատկապես նշանավոր են Անի-Հաղպատի, Գլաձորի, Վանի, Մեծոփի, Տաթևի, Երզնկայի, Կարին-Էրզրումի, Ղրիմի և այլ գրչության դպրոցները, որտեղ ստեղծագործել են միջնադարյան վարպետ մանրանկարիչներ Ստեփանոսը, Իգնատիոսը, Մարգարեն, Գրիգոր Ծաղկողը, Մոմիկը (13-14-դդ.), Ավագը, Հովհաննեսը, Թորոս Տարոնացին (14-րդ դար), Գրիգոր Տաթևացին, Ծերուն Ծաղկողը (14-15 դդ.), Գրիգորիսը, Վարդանը, Կարապետը, Մանվելը, Մկրտիչ Նաղաշը, Թոմա Կաֆայեցին (15-րդ դար), Բարսեղը, Նաղաշ Հովնաթանը, Ղազար Բարբերդցին, Հակոբ Ջուղայեցին (17-րդ դար), Թեոդորոս Կարնեցին (18-րդ դար) և շատ ուրիշներ: Հայ մանրանկարչության մեջ բնորոշ են հատկապես զարդաձևերը կամ օրնամենտները: Ձեռագրերում առանձնապես աչքի են ընկնում բնագրի սկզբնական էջերի, խորանների գլուխների, վերնագրերի գլխատառերի և լուսանցքների զարդանկարումները: Գեղարվեստական արժեքի հետ զուգընթաց՝ մանրանկարչության հայաստանյան նմուշները անգնահատելի աղբյուր են հայ երաժշտության, թատրոնի, ազգագրության, արհեստների, հողագործության, բուսական ու կենդանական աշխարհի պատմության ուսումնասիրության համար:

Մանրանկարներում պահպանվել են մի շարք պատմական անձնավորությունների նկարներ, որոնց թվում՝ Գրիգոր Նարեկացու (10-րդ դար), Ներսես Շնորհալու (12-րդ դար), Մխիթար Հերացու (12-րդ դար), Սարգիս Պիծակի (14-րդ դար), Լևոն Դ և Հեթում Բ թագավորների (13-14-րդ դար), Գրիգոր Տաթևացու (14-15-րդ դարեր) և այլ աշխարհիկ ու հոգևորական բազմաթիվ մարդկանց դիմանկարներ:

«Կիլիկյան մանրանկարչության հետագա զարգացման ուղիներն արդեն բավական հստակ երևում են 1173 թ. ընդօրինակված, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվող փոքրաչափ «Նարեկ»-ում՝ դեռ 1002 թ. հայ հանճարեղ բանաստեղծ, փիլիսոփա ու երաժիշտ Գրիգոր Նարեկացու գրած «Մատյան ողբերգության» չափածո աղոթագրքում: Ձեռագրի ծաղկողն էր Սկևռայի դպրոցը ներկայացնող տաղանդավոր գեղագիր և մանրանկարիչ Գրիգոր Մլիճեցին: Հատկապես

ուշագրավ են մատյանում գետեղված՝ Գրիգոր Նարեկացու չորս դիմանկարները, որոնցում նա պատկերված է լուսապսակով և ոսկե հարթ ֆոնի վրա»¹, - կարդում ենք Արարատ Աղայանի «Արվեստի պատմություն. Կերպարվեստ. Գիրք 1» գրքում: Հեղինակը վկայում է, որ «Նարեկ»-ը, ինչպես և 1193 թ. գրված և մանրանկարիչ Կոնստանդինի նկարագրած Ավետարանը (Սուրբ Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, Վենետիկ) Կիլիկայի գրչատներում բուն Հայաստանի՝ Մեծ Հայքի գրքարվեստի ավանդույթները դեռևս պահպանող ու շարունակող վերջին ձեռագրերն էին:

Մենք հնարավորություն չունենք մանրակրկիտ վերլուծել հայ մանրանկարչության նմուշները, որոնք այսօր էլ զարմացնում են իրենց բարձրաճաշակ գույներով: Ուսումնասիրելով որոշ աղբյուրներ, տեսնում ենք, որ մանրանկարիչներից շատերի անունները չեն պահպանվել: Փորձել ենք եղած նյութերի սահմաններում բացահայտել միջնադարյան մեծանուն բանաստեղծ Գր. Նարեկացու թեմաներով մանրանկարչական արվեստը՝ հիմք ունենալով Մայրանուշ Մանուկյանի, Դավիթ Ղազարյանի հեղինակությամբ 2016 թ. հրատարակված «Գրիգոր Նարեկացին հայ ձեռագրական արվեստում» աշխատությունը, ուր բազմաթիվ նյութերի հիման վրա հեղինակները բացահայտում են Նարեկացուն՝ հայ ձեռագրական արվեստում: Կատարված արվեստաբանական վերլուծությունները հետաքրքիր են և ուսանելի՝ Նարեկացու պատկերման ավանդույթի բացահայտման առումով:

Միջնադարի մեծանուն բանաստեղծ Գր. Նարեկացու համառոտ կենսագրությունը գտնվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 1568 ձեռագրում: «Այն «Մատյան ողբերգության» պոեմի՝ մատենադարանում պահպանվող ամենահին ձեռագիրն է, որը գրված է 1172 թ. մագաղաթի վրա և զարդարված է նուրբ ու գեղեցիկ գունավոր մանրանկարչական պատկերներով և խորագրերով»², - կարդում ենք Մ. Մկրյանի «Հայ հին գրականության պատմություն» գրքում:

Հայտնի է, որ հայ իրականության մեջ 10-րդ դարում զարգանում է մանրանկարչությունը, ծաղկում են ձեռագրերի գրչության արվեստն ու մանրանկարչությունը: 10-րդ դարում սկզբնավորված Վերածնունդը իր ցայտուն արտահայտությունը գտավ գեղարվեստական գրականության մեջ՝ հանձնելու Գր. Նարեկացու ստեղծագործություններին:

Իր բանաստեղծական ներշնչումը նա ստացել է անմիջապես կյանքից, և կյանքի հետ ունեցած ուժեղ կապը պայմանավորում է նրա տաղերի ու «Մատյան ողբերգության» պոեմի գեղարվեստական բարձր արժեքը:

Անգնահատելի արժեք են նաև Նարեկացու ստեղծագործության արվեստաբանական վերլուծությունները՝ կապված հայ մանրանկարչական արվեստի նվաճումների հետ, բացահայտելով Նարեկացու պատկերը հայ մանրանկարչության համատեքստում: Այդ մանրանկարները իրենց գեղարվեստական մակարդակով, պատկերավոր մտածողությամբ արժեքավոր կերպարներ են վաղբրիստոնեական կիրառական արվեստում: Հատկապես հետաքրքիր են դիմանկարները՝ Նարեկացու

¹ Աղայան Ա., *Արվեստի պատմություն. Կերպարվեստ. գիրք 1*, Ե., 2020, էջ 26:

² Մկրյան Մ., *Հայ հին գրականության պատմություն*, Ե., 1976, էջ 452:

նկարիչ Մլիչեցու հեղինակությամբ՝ կատարված բարձր արվեստով /գրքային մանրանկարչություն/: Փաստերը վկայում են, որ պահպանվել են 5 ձեռագրեր, որոնք հատուկ տեղ են գրավում կիլիկյան մանրանկարչական արվեստում և տարբերվում են ոճով: Հայ մանրանկարիչների գործերը այսօր էլ զարմացնում են իրենց բարձրաճաշակ արվեստով, ինքնատիպ զարդանախշերով, պայծառ գույներով: Մանրանկարիչներից շատերի անունները չեն պահպանվել: Մեզ են հասել Թորոս Ռոսլինի, Սարգիս Պիծակի, Մովսիկի և ուրիշների անուններ, որոնք տաղանդավոր մանրանկարիչներ են, դրանց գործերը զարդարում են նաև մեր ձեռագիր մատյանները:

Հայ մանրանկարչության զագաթն է 12-րդ դարում «Նարեկը» (1173 թ.)՝ Նարեկացու դիմանկարով: Մատենադարանի կոլեկցիաներից հետաքրքիր է «Աստված Նարեկացու մոտ» մանրանկարը, որը ամենավեհի ու մարդկայինի պատկերն է:

«Գրիգոր Նարեկացին հայ ձեռագրական արվեստում» աշխատության մեջ քննարկվում է հայկական ձեռագրարվեստը, նրբաճաշակ այն նմուշները, որոնք վերաբերում են Նարեկացու արվեստին՝ «Մատյանի» կամ հեղինակի դիմանկարի պատկերմանը:

«Գրիգոր Նարեկացու պատկերման ավանդույթը հաշվարկվում է շուրջ յոթ հարյուր տարի: Այս սկսվում է ԺԲ դարից, երբ հայ եկեղեցին դասում է նրան սրբերի շարքը և շարունակվում է մինչև ԺԹ դարը:

Նարեկացու պատկերումը ձևավորվել և զարգացել է որպես սրբի, գրողի, հրաշագործի, վանականի պատկերագրություն: Այն իր տեղն է գտել քրիստոնեական սրբերի շարքում և դիտարկվել է քրիստոնեական հանրագիտարանային գրականության մեջ»³, - գրում է Ս. Մանուկյանը:

Քննելով Նարեկացու կերպարը հայ մանրանկարչության մեջ երևույթի հետ կապված մատենադարանի ձեռագրերը՝ հմուտ վերլուծաբանը մանրամասն քննության է առնում մանրանկարները, բացահայտում Նարեկացու կերպարի հոգեբանական-փիլիսոփայական շերտերը, ազգային, անհատական խառնվածքը:

Հիրավի, Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմը թե՛ գաղափարա-գեղարվեստական առանձնահատկություններով, թե՛ հայ մանրանկարչության բովանդակային գեղեցիկ պատկերագրությամբ բարձրաթեք գեղարվեստական որակ է:

Մեզ, բնականաբար, ծանոթ չեն բոլոր տարբերակները, սակայն ծանոթ պատկերներում, մանրանկարային տեքստերում տեսնում ենք հայ վարպետ ծաղկողների ստեղծագործական ձիրքն ու երևակայությունը: Մեզ համար պարզ է դառնում տարբեր վայրերի, հայկական ինքնատիպ մշակույթի, մանրանկարչական դպրոցների արվեստների առանձնահատկությունները:

Ուսումնասիրությունները պարզում են, որ մի շարք մանրանկարներ ստեղծվել են մշակույթային կենտրոններից հեռու վանքերում, թեպետ մանրանկարիչը ծանոթ է եղել Նարեկացու պատկերման ավանդույթներին: Ս. Մանուկյանը դիտարկում է Գր. Նարեկացու պատկերները տարբեր դարաշրջանների մատյաններում:

Մանրանկարներում միշտ էլ յուրովի է ներկայանում մեծն Նարեկացին:

Պատկերների բովանդակությունը բացահայտում է Սուրբ Նարեկացու վարքը,

³ Նարեկացին հայ ձեռագրական արվեստում, «Նաիրի» հր., Ե., 2016 (այսուհետև՝ Նարեկացին հայ ձեռագրական արվեստում), էջ 5:

նրա հրաշագործություններն ու բուժումները: Ծաղկողները կիրառել են հայ մանրանկարչության ավանդական ձևերն ու մեթոդները, որոնք անմահացնում են Նարեկացի հանճարի էությունը:

Բավականաչափ հետաքրքիր է Դավիթ Ղազարյանի «Գրիգոր Նարեկացին ժապավենաձև հմայիլների գեղարվեստական հարդարանքում» ուսումնասիրությունը:

Միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ ընդօրինակվել են ոչ միայն աղոթագրքերը, տաղարանները, ժամագրքերը, Ավետարանները, Հայսմավուրֆները, այլ նաև աղոթքներ ու աղերսներ պարունակող ժողովածուները, որոնք անվանվել են հմայիլներ: Դրանց օրինակները մենք հանդիպում ենք Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, ինչպես նաև Էջմիածնի Մայր Տաճարում:

«Մեծությամբ 3-րդ հավաքածուն Սուրբ Ղազար կղզում է՝ Մխիթարյան միաբանությունում: Մեծությամբ 4-րդ հավաքածուն գտնվում է Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցում»⁴, - հավաստում է Դավիթ Ղազարյանը: Գիտնականը բազմաթիվ ուսումնասիրությունների վկայություններով բերում է հմայիլների ցանկն ու նրանց մասին եղած տեղեկությունները:

Հմայիլներում ընդգծվում են Նարեկացու այն աղոթքները, որոնք ունեն բուժիչ և պահպանիչ ներգործություն: Հմայիլներում ակնհայտ են Նարեկացու «Մատյանից» կատարված մեջբերումները: «Ժապավենաձև հմայիլների գեղարվեստական հարդարանքում իր հաստատուն տեղն է գտել նաև Գր. Նարեկացու պատկերումը, որն, ինչպես մյուս մանրանկարները, որպես կանոն, գտնվում է վերջինիս աղոթքներից առաջ»⁵, - գրում է Դ. Ղազարյանը:

Նա բացահայտում է Նարեկացու մանրանկարները՝ Նարեկացին միայնակ, Նարեկացին կանգնած, Նարեկացին ծնրաղիբ աղոթելիս: Հատկապես ուշադրության արժանի է Նարեկացին եկեղեցում ծնրաղիբ աղոթելիս պատկերը:

Նկարազարդումներում մենք տեսնում ենք Նարեկացու հավատքի ուժը: Նշված մանրանկարները մեզ համար բացահայտում են մանրանկարիչների կողմից Նարեկացու հգործության ցուցադրման մեծ ձգտումը, նրա հոգևոր կերպարի ուժի գնահատումը:

Ուսումնասիրելով մի շարք մանրանկարներ՝ մենք տեսնում ենք Նարեկացի սուրբ այրի հանդեպ հավատը, սերը, նրա ազդեցիկ ուժը, ստեղծագործությունների դաստիարակիչ ու ճանաչողական նշանակությունը:

Այնքան մեծ է Նարեկացու տեղն ու դերը մեր մշակույթի պատմության մեջ, որ ծաղկողները, մանրանկարիչ վարպետները սիրով են ձեռնամուխ եղել իրենց գործին՝ ստեղծագործական իրենց աշխարհում հյուսելով Նարեկացու կերպարը, բացահայտելով նրա դերը թե՛ միջնադարյան մեր գրականության և թե՛ հայ մանրանկարչության պատմության մեջ:

Նարեկացու արվեստաբանական հետազոտությունը սպառված չէ, ինչպես սպառված չէ հայ մանրանկարչության պատմությունը:

Հայկական մանրանկարչության՝ Նարեկացուն բնութագրող, նրան պատկերող կոթողները բարձրարվեստ ստեղծագործություններ են, որոնք բազում կողմերով բնութագրում են Նարեկացի հանճարին:

⁴ Նույն տեղում, էջ 16:

⁵ Նույն տեղում, էջ 22:

ԱՆԱԻՏ ՕԳԱՆՅԱՆ

«НАРЕКАЦИ И АРМЯНСКАЯ МИНИАТЮРА»

РЕЗЮМЕ

В статье “Нарекаци и армянская миниатюра” говорится об истории, стилях и школах армянской миниатюры. Приводятся сведения о рукописном искусстве и миниатюре X века.

Велика ценность художественного анализа произведений Нарекаци, связанная с достижениями в искусстве армянской миниатюры.

Работы, посвященные Нарекаци, отличаются высоким искусством, самобытным орнаментом, яркими красками. Оценивается работа “Нарекаци в армянском рукописном искусстве”, исследуются посвященные Нарекаци миниатюры как характерное отражение образа Нарекаци и национального темперамента.

Описывающие Нарекаци шедевры рассматриваются как ценные произведения искусства, во многом характеризующие великого гения.

Ключевые слова: *Миниатюра, наследие прошлого, книжный дизайн, древние экспонаты, исторические личности, средневековый поэт, рукописное искусство, художественный анализ, портреты, орнаменты, иконопись, национальный темперамент.*

ANAHIT OHANYAN

NAREKATSI AND THE ARMENIAN MINIATURE

SUMMARY

The article «Narekatsi and the Armenian miniature» deals with the history, styles and schools of the Armenian miniature. Information about hand-written art and miniature of the 10th century is given.

The artistic analysis of Narekatsi's works associated with the achievements in the art of the Armenian miniature, is of great value.

The works dedicated to Narekatsi are distinguished by high art, original ornamentation, and bright colors. The work “Narekatsi in Armenian Manuscript Art” is evaluated, the miniatures dedicated to Narekatsi are examined as a characteristic reflection of the image of Narekatsi and the national temperament.

The masterpieces that describe Narekatsi are regarded as valuable works of art, in many ways characterizing the great genius.

Key words: *Miniature, heritage of the past, book design, ancient exhibits, historical figures, medieval poet, handwritten art, artistic analysis, portraits, ornaments, iconography, national temperament.*